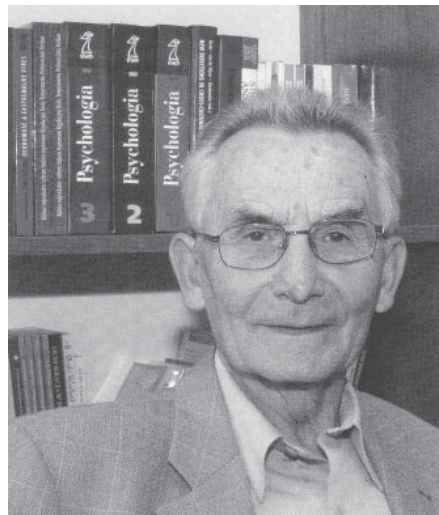

KRONIKA

Nadanie tytułu doktora honoris causa Prof. dr. hab. Janowi Strelauowi

DOCTOR HONORIS CAUSA
UNIVERSITATIS STUDIORUM MICKIEWICZIANAE POSNANIENSIS

UCHWAŁA SENATU

Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
z dnia 25 września 2006 roku w sprawie nadania tytułu doktora honoris causa

Na podstawie art. 16 ust. 2 ustawy Prawo o szkolnictwie wyższym z dnia 27 lipca 2005 r. (Dz. U. nr 164, poz. 1365 z dnia 30 sierpnia 2005 r.) Senat Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu uchwała, co następuje:

§1

Senat Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu po zapoznaniu się z przedłożonymi recenzjami prof. dr. hab. Czesława Nosala z Politechniki Wrocławskiej, prof. dr. hab. Dariusza Dolińskiego ze Szkoły Wyższej Psychologii Społecznej i prof. dr. hab. Edwarda Nęcki, członka korespondenta Polskiej Akademii Nauk, postanowił nadać tytuł doktora honoris causa Panu Profesorowi Janowi Strelauowi, wybitnemu psychologowi, znanemu i cenionemu w świecie badaczowi w dziedzinie psychologii osobowości i różnic indywidualnych.

§2

Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia.

Rektor
Stanisław Lorenc
Prof. dr. hab. Stanisław Lorenc

Wystąpienie Prof. dr. hab. Jerzego Brzezińskiego
w czasie uroczystości nadania 24 listopada 2006 r.
Prof. dr. hab. Janowi Strelauowi
tytułu doktora honoris causa
przez Senat Uniwersytetu Adama Mickiewicza

PROMOTORIS LAUDATIO

Jerzy Brzeziński

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Wręczamy dzisiaj dyplom doktora honoris causa naszej Almae Matris jednemu z najwybitniejszych – w ponad stuletniej historii psychologii w Polsce – uczonych i jednocześnie najbardziej znanemu w świecie polskiemu psychologowi – Panu Profesorowi Janowi Strelauowi.

Jest to wielkie święto nie tylko dla naszego Uniwersytetu, ale także dla całej społeczności psychologów w Polsce. Jest to szczególne święto dla naszej małej poznańskiej społeczności psychologów prowadzących badania naukowe oraz kształcących nowe pokolenia psychologów na jednym z najlepszych polskich uniwersytetów – Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Panu Profesorowi Janowi Strelauowi dane było studiować psychologię i tworzyć zręby swojego warsztatu badawczego pod kierunkiem tak znakomych mistrzów uniwersyteckich, jakimi byli profesorowie Uniwersytetu Warszawskiego – Tadeusz Tomaszewski i Mieczysław Kreutz. To pod naukowym kierunkiem prof. Tadeusza Tomaszewskiego, wybitnego psychologa i twórcy Warszawskiej Szkoły Psychologicznej, napisał (w 1958 r.) swą pracę magisterską na temat: *Ruchliwość procesów nerwowych iv analizatorze wzrokowym i słuchowym człowieka*.

Z kolei pracę doktorską, też z zakresu psychologii, napisał (w 1963 r.) pod kierunkiem innego wybitnego uczonego – prof. Mieczysława Kreutza. Jej temat to: *Zmienność charakterystyki typu układu*

nerwowego w zależności od rodzaju bodźców bezwarunkowych stosowanych w badaniu cech typologicznych metodą odruchowo-warunkową.

Te pierwsze naukowe prace wyznaczyły, na dziesiątki lat, kierunek Jego dociekań naukowych i tematykę najważniejszych monografii oraz artykułów. Dookreśliły Jego – rozpoznawalną w świecie – domenę badawczą. Jan Strelau po kilku latach, w 1968 roku, uzyskuje kolejny stopień naukowy – habilitację – na podstawie monografii: *Temperament i typ układu nerwowego*.

Kolejne szczeble uniwersyteckiej kariery, czyli profesura nadzwyczajna i profesura zwyczajna, to lata 1976 i 1982.

O początkach drogi naukowej, która doprowadziła Pana Profesora Jana Strelaua do zbudowania jednej z najważniejszych i najlepiej empirycznie potwierdzonych teorii psychologicznych, teorii, która jako jedyna w historii psychologii w Polsce zyskała duże uznanie w świecie, jej Autor tak pisał we wstępie do wydanej w tym roku monografii stanowiącej podsumowanie Jego pięćdziesięciu lat badań nad temperamentem, książki pt.: *Temperament jako regulator zachowania. Z perspektywy półwiecza badań* (2006):

„Pod wpływem samego Pawłowa, a przede wszystkim mojego mistrza i twórcy Warszawskiej Szkoły Psychologicznej, Profesora Tadeusza Tomaszewskiego, a także [...] Eysencka, Graya i innych badaczy, którzy w swoich

teoriach temperamentu czy osobowości nawiązywali do biologicznego konstruktów aktywacji (arousal), zacząłem myśleć o temperamencie w kategoriach funkcjonalnych i o jego roli, jako jednego z regulatorów współdeterminujących zachowanie człowieka. Ta regulacja dotyczy głównie aspektu energetycznego i temporalnego zachowań w sytuacjach o różnej wartości stymulacyjnej samych zachowań, jak i środowiska, w jakim jednostka przebywa. W ten sposób powstały zręby regulacyjnej teorii temperamentu (RTT) [...]”.

Można powiedzieć, że Jego pasja eksperymentatorska i szukanie pomostów między wielkimi psychologicznymi i neurofizjologicznymi systemami teoretycznymi Wschodu i Zachodu (związanymi z takimi nazwiskami, jak: Pawłow, Tiejłow, Nieblycyn, Hebb, Berlyne, Gray) zaowocowały ważnymi dla psychologii osobowości i psychologii różnic indywidualnych ustaleniami badawczymi.

Q. F. F. F. Q. S.

SUMMIS AUSPICIIS SERENISSIMAE REIPUBLICAE POLONORUM
nos
RECTOR UNIVERSITATIS POSNANIENSIS
et
ORDINIS PROFESSORUM FACULTATIS LITTERARUM DECANUS
Communi omnium Universitatis Ordinum consensu
in
VIRUM ILLUSTRISSIMUM

CASIMIRUM TWARDOWSKI

Philosophiae Doctorem Almae Matris Ioanne-Casimirianae Leopolitanae
Professorem Ordinarium

Qui sapientiae studium Sarmatiae plagis insitum perenni labore ac sudore indefessus
usquequaque propagavit

Qui tot auditorum mentes in omnigenam philosophiae disciplinarum aream conversas adeo
exercuit scientiae Antistes ut posthac ipsi absque ullis adminiculis mirificam veritatis speciem
a tanto praemonstrata Praeceptore reliquis rationibus anteverterint

Qui subtilitatem cogitandi necnon simplicitatem dicendo atque agendo probatissimam ipse
virtutum istarum praestantissimus Cultor summo docendi ardore praedicavit

Quod novellarum Opifex inclaruit sapientiae officinarum quibus ordinandis rationes disciplinae
artemque educandi cumulaverit

Quod ipse palmari praesignis acrimonia sane numerosam alumnorum propaginem perpetui
muneris tuendi studio insigni excoluit impigritate

Quod denique scientiam cultum humanitatem habentium amplexus multimodis amplificavit

HONORIS CAUSA DOCTORIS PHILOSOPHIAE

Nomen honore privilegia contulimus in eiusque rei fidem hasce litteras Universitatis sigillo
sanctandas curavimus

Datum Posnaniae die XXI mensis Maii anno MDCDXXX

Stanislaus Kasznica
H. T. Rektor

Ludovicus Jara Bykowski
Ordinis Professorum Facultatis Litterarum H. T. Decanus

Q. F. F.

F. Q. S.

SUMMIS AUSPICIIS SERENISSIMAE REI PUBLICAE POLONORUM
nos
UNIVERSITATIS STUDIORUM MICKIEWICZIANAE POSNANIENSIS
RECTOR MAGNIFICUS
ET
FACULTATIS SCIENTIARUM SOCIALIUM DECANUS
ET
PROMOTOR RITE CONSTITUTUS
COMMUNI OMNIUM UNIVERSITATIS ORDINUM CONSENSU
IN
VIRUM CLARISSIMUM AC DOCTISSIMUM

IOANNEM STRELAU

UNIVERSITATIS VARSOVIENSIS ET SCHOLAE SUPERIORIS PSYCHOLOGIAE SOCIALIS PROFESSOREM ORDINARIUM
ACADEMIAE SCIENTIARUM EUROPAEAE SOCIUM ACADEMIAE SCIENTIARUM ET LITTERARUM FINNICAE SOCIUM EXTRANEUM
UNIVERSITATIS PUBLICAE LITTERARUM MOSCOVIENSIS ET UNIVERSITATIS STUDIORUM GEDANENSIS DOCTOREM HONORIS CAUSA
ACADEMIAE SCIENTIARUM POLONAE SOCIUM ORDINARIUM VICE PRAESIDIS FUNGENTEM
CONSILII SCIENTIIS PSYCHOLOGICIS PROMOVENDIS IN ACADEMIA SCIENTIARUM POLONA CONSTITUTI PRAESIDEM HONORATUM
SCHOLAE SUPERIORIS PSYCHOLOGIAE SOCIALIS PRORECTOREM INSTITUTI PSYCHOLOGIAE UNIVERSITATIS VARSOVIENSIS
UNUM DE CONDITORIBUS ATQUE QUM DIRECTOREM EIUSDEM UNIVERSITATIS CATHEDRAE PSYCHOLOGIAE
DIFFERENTIARUM INDIVIDUALIUM CONDITOREM ET MULTOS PER ANNOS MODERATOREM
PRIMAE POLONORUM SEDIS GENETICAE SE GERENDI DESTINATAE AD UNIVERSITATEM VARSOVIENSEM CONSTITUTAE PARENTEM
MULTARUM SOCIETATUM SCIENTIARUM SODALEM ET INTERNATIONALIUM EDITORUM COLLEGIORUM
QUAE MAGNI PRETII COMMENTARIOS SCIENTIFICOS PUBLICI IURIS FACIUNT SOCIUM
COMMENTARII *POLISH PSYCHOLOGICAL BULLETIN* INSCRIPTI UNUM DE CONDITORIBUS ATQUE MULTOS PER ANNOS
EDITOREM PRINCIPALEM

QUI POLONORUM PSYCHOLOGORUM EMINENTISSIMUS TOTO NOBILIS ORBE MULTIS ET AMPLISSIMIS PRAEMIS TAM INTERNATIONALIBUS QUAM
POLONIS IN HIS PRAEMIO FUNDATIONIS POLONAE SCIENTIIS PROMOVENDIS CONSTITUTUS EST ORNATUS
QUI PER MULTOS LIBROS ET COMMENTATIONES IN ALIIS MAGNUM QUOQUE OPUS PECULIARE TEMPERAMENT A PSYCHOLOGICAL PERSPECTIVE
INSCRIPTUM CUM COMPOSUISSET AD PSYCHOLOGIAM PERSONALEM ET PSYCHOLOGIAM DIFFERENTIARUM INDIVIDUALIUM NEC NON AD GENETICAM
SE GERENDI PROMOVENDAM MILETUM VALUIT
QUI THEORIAE TEMPERAMENTUM AD REGULAS DIRIGENDI MAGNA CUM OMNIUM APPROBATIONE TOTO ORBE ACCEPTAE NEC NON INVESTIGANDI
METHODORUM AD DIAGNOSIM PROPRIETATUM TEMPERAMENTI HAC THEORIA DESCRIPTRARUM UTILIUM FUT AUCTOR
QUI MULTAM PSYCHOLOGORUM ET PSYCHOLOGIAE DOCTORUM PROFESSORUMQUE PROGEM EDUCAVIT ATQUE FORMAVIT

HONORIS CAUSA DOCTORIS

NOMEN ET HONORES IURA ET PRIVILEGIA CONTULIMUS IN EIUSQUE REI FIDEM HASCE LITTERAS
UNIVERSITATIS SIGILLO SANCTANDAS CURAVIMUS
DATUM POSNANIAE DIE XXIV MENSIS NOVEMBRIS ANNO MMVI

Jan Strelau
H. T. RECTOR

Stanislaus Lorenc
H. T. RECTOR

Edward Briażowski
RECTOR

Największym, oryginalnym osiągnięciem naukowym Pana Profesora Jana Strelaua jest konstruowana przez wiele lat i precyzyjnie weryfikowana Regulacyjna Teoria Temperamentu (RTT) oraz wywiedzione z tej teorii dwa podstawowe narzędzia przeznaczone do diagnostyki temperamentu:

- 1) w ujęciu pawłowowskim: Kwestionariusz Temperamentu (KT), poza granicami kraju lepiej znany jako Strelau Temperament Inventory (STI), i jego kolejne wersje: Strelau Temperament Inventory-Revised (STI-R) i Pavlovian Temperament Survey (PTS),
- 2) Formalna Charakterystyka Zachowania – Kwestionariusz Temperamentu (FCZ-KT), wspólnie z Bogdanem Zawadzkiem.

Podkreślmy, iż w całej historii psychologii w Polsce nie było narzędzia psychometrycznego,

które znalazłoby tak duże uznanie międzynarodowej społeczności psychologicznej, jak Kwestionariusz Temperamentu Strelaua. Jest to trwały wkład do światowych nauk społecznych.

Warto też zwrócić uwagę na fakt, że w międzynarodowym projekcie badań międzykulturowych nad konstrukcją kwestionariusza PTS uczestniczy kilkadziesiąt badaczy z wielu krajów europejskich, a także z Ameryki, Azji i Australii. Wynikiem był między innymi międzynarodowy podręcznik – J. Strelau, A. Angleitner i B.H. Newberry (1999) pt.: *Pavlovian Temperament Survey | (PTS): An international handbook*.

Z kolei Kwestionariusz Temperamentu (STI) jest jedynym w psychologii światowej narzędziem psychometrycznym służącym do diagnozy temperamentu w ujęciu pawłowowskim. Kwestionariusz ten został przełożony na wiele języków europejskich. Spotkał się także z uznaniem specjalistów w: USA, Kanadzie, Chinach, Japonii, Korei Płd. i Indiach. Dzięki temu narzędziu możliwe stały się i badania porównawcze między typologią Pawłowa a takimi wymiarami osobowości (temperamentu), jak ekstrawersja – introwersja, neurotyczność, lęk, poszukiwanie doznań itp.

Podobnie Jego Regulacyjna Teoria Temperamentu stała się trwałym, oryginalnym i uznanym polskim wkładem do światowego naukowego dorobku psychologii. Główna jej idea polega na tym, że temperament uczestniczy w regulacji interakcji człowieka ze światem (otoczeniem). W ciągu wielu lat badań prowadzonych w ramach tej teorii podlegała ona szeregu modyfikacjom. Jej autor – Pan Profesor Jan Strelau – sformułował 10 postulatów:

- (1) „temperament przejawia się w formalnej charakterystyce zachowania,
- (2) cechy formalne zachowania można opisać w kategoriach energetycznych i czasowych,
- (3) pod względem formalnych charakterystyk zachowania istnieją względnie stałe różnice indywidualne,
- (4) każde zachowanie, niezależnie od rodzaju i treści, można opisać w kategoriach energetycznych i czasowych – stąd różnice indywidualne pod względem temperamentu są powszechne, tzn. odnoszą się do wszelkich zachowań i reakcji,
- (5) różnice indywidualne pod względem intensywności i charakterystyki czasowej zachowań i reakcji występują od początku życia – stąd cechy temperamentu obecne są od wczesnego dzieciństwa,

- (6) niezależnie od specyfiki zachowania typowej dla człowieka i zwierząt wszystkie ssaaki (a zapewne i wszystkie kręgowce) można scharakteryzować na podstawie cech, które odnoszą się do kategorii intensywności i czasu – stąd temperament występuje zarówno u człowieka, jak i u zwierząt,
- (7) biorąc pod uwagę postulat 5. i 6., należy przyjąć, że temperament w swojej pierwotnej formie (filo- i ontogenetycznej) jest wynikiem ewolucji biologicznej – stąd czynnik genetyczny, jak i zależne od niego mechanizmy fizjologiczne oraz biochemiczne odgrywają istotną rolę we współdeterminowaniu temperamentalnych różnic indywidualnych,
- (8) cechy temperamentu, choć względnie stałe, podlegają w ontogenezie powolnym zmianom, co następuje w wyniku biologicznie zdeteminowanych rozwojowych zmian organizmu oraz specyficznego dla każdej jednostki współoddziaływania między wyposażeniem genetycznym a szeroko rozumianym środowiskiem (fizycznym i społecznym),
- (9) temperament pełni funkcję regulacyjną, która polega na modyfikacji (moderowaniu) wartości stymulacyjnej (energetycznej) oraz temporalnej sytuacji i zachowań, odpowiednio do posiadanych cech temperamentu,
- (10) rola temperamentu w regulacji stosunków człowieka ze światem ujawnia się przede wszystkim w sytuacjach trudnych i/lub zachowaniach ekstremalnych”.

W tej teorii szczególny nacisk został położony na dwie właściwości temperamentu – reaktywność emocjonalną i aktywność. Jak podkreśla twórca RTT, obie właściwości odgrywają

„[...] znaczącą rolę w regulacji stymulacyjnej wartości otoczenia oraz własnej działalności, odpowiednio do zapotrzebowania jednostki na stymulację. Zgodnie z RTT, rola cech temperamentalnych ujawnia się w sposób szczególny w sytuacjach, kiedy zachwiana jest równowaga między wymogami środowiska a możliwościami jednostki (stan stresu). Cechy temperamentalne współdeterminują charakterystyczny dla jednostki styl działania, wybór sytuacji i działań o określonej wartości stymulacyjnej oraz poniesione przez jednostkę koszty psychofizjologiczne wykonywanych czynności”.

* * *

Nauka w Polsce (a w szczególności psychologia) wiele zawdzięcza Panu Profesorowi Janowi Strelauowi. Warto może, w tym kontekście, przywołać słowa światowej sławy uczonego – J.A. Graya, który w przedmowie do wcześniejszej książki Pana Profesora: *Temperament, personality, activity* (1983), przyrównując Jego dokonania naukowe do osiągnięć innego znanego w świecie polskiego badacza – Jerzego Konorskiego, tak między innymi pisał:

„[...] w bardzo zbliżonym duchu (jak J. Konorski) Jan Strelau prezentuje w swojej książce ważną syntezę neopawłowowskich koncepcji w teorii osobowości i ich zachodnich odpowiedników (które same często wywodzą się z pawlowizmu, chociaż w sposób bardziej okrężny). Ponadto jest to synteza, która, podobnie jak w przypadku Konorskiego, jest więcej niż synteza, ponieważ wyciśnięte zostało na niej piętno oryginalności, co może być dziełem jedynie kogoś, kto sam prowadził ważne, pionierskie badania w tej dziedzinie”.

Te słowa, napisane przez wielkiego teoretyka i bardzo krytycznego eksperymentatora, nie wymagają żadnego komentarza. Co więcej, można je też odnieść do stanowiącej znaczące dokonanie naukowe monografii Pana Profesora, za którą otrzymał w 2000 roku prestiżową Nagrodę Fundacji na rzecz Nauki Polskiej (tzw. polskiego Nobla) – *Temperament – A Psychological Perspective*.

Stał się tedy Pan Profesor Jan Strelau, poprzez swe spektakularne osiągnięcia naukowe, prace publikowane w renomowanych domach wydawniczych i najlepszych światowych czasopismach naukowych, ambasadorem polskiej psychologii w świecie. Podejmowanie trudnych i pionierskich projektów badawczych oraz autentyczna pasja poznawcza powiązana z dążeniem z wielkim uporem do poznania prawdy, a także prawość i odpowiedzialność to rysy składające się na portret profesora klasycznego uniwersytetu. Jednakże ten portret nie byłby pełen, gdyby nie uzupełnić go o takie ważne cechy Profesora, jak: życzliwość, przywiązanie do rodziny, pasje podróżnicze, uprawianie sportów zimowych i wodnych.

* * *

21 maja 1930 roku Senat Uniwersytetu Poznańskiego, na wniosek Rady Wydziału Humanistycznego, nadał godność doktora honoris causa profesorowi Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, wybitnemu filozofowi i psychologowi, twórcy filozoficznej Szkoły Lwowsko-Warszawskiej – Kazimierzowi Twardowskiemu. To że promotorem był

psycholog Stefan Błachowski, profesor młodego Uniwersytetu Poznańskiego, miało swój ukryty sens. Oto wraz z powołaniem w niepodległej Polsce Wszechnicy Piastowskiej (tak początkowo nazywała się nasza Uczelnia) utworzono w 1919 roku Katedrę Psychologii, której kierownictwo powierzono docentowi psychologii eksperymentalnej UJK we Lwowie – Stefanowi Błachowskiemu. Historycy zajmujący się dziejami psychologii są zgodni co do tego, że o jej naukowym charakterze zdecydował wybór właśnie metodologicznej drogi rozwoju nauk przyrodniczych. Dokonał go – uważany za symbol tego tak ważnego dla dzisiejszego naukowego statusu psychologii – Wilhelm Wundt, który w 1879 roku założył na Uniwersytecie w Lipsku pierwsze laboratorium psychologiczne. Parę lat później pierwsze pracownie psychologii eksperymentalnej zakładali w Krakowie i Lwowie profesorowie Władysław Heinrich (UJ) oraz Kazimierz Twardowski (UJK).

Pan Profesor Jan Strelau, organizując w 1988 roku pierwsze w Polsce interdyscyplinarne Centrum Genetyki Zachowania przy Uniwersytecie Warszawskim, dobrze wpisał się w tradycję uprawiania psychologii jako nauki empirycznej zapoczątkowanej w Polsce przez Jego wielkich poprzedników: Twardowskiego, Heinricha, Abramowskiego, Kreutza, Tomaszewskiego.

Zgodnie z jej duchem przez pięćdziesiąt lat Pan Profesor Jan Strelau konsekwentnie budował swoją teorię, stale konfrontując ją z wynikami oryginalnych, zaawansowanych metodologicznie badań empirycznych. To właśnie w tym Centrum kierował dużym programem badawczym pt: „Człowiek w obliczu katastrofy”, który był pierwszym Programem Badawczym Zamawianym z obszaru nauk społecznych i humanistycznych w pełni sfinansowanym przez ówczesny Komitet Badań Naukowych.

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza nadając drugi w swojej historii tytuł doktora honoris causa badaczowi z obszaru psychologii, nawiązał do tego pierwszego doktoratu honorowego. Bowiem tym, co upodabnia doktora honoris causa UAM Jana Strelaua do doktora honoris causa UP Kazimierza Twardowskiego jest – poza oryginalnym dorobkiem naukowym – respektowanie ścisłych reguł naukowych i docenianie metody eksperymentalnej w badaniach psychologicznych (co w psychologii jeszcze dziś nie jest dla wszystkich badaczy tak oczywiste) oraz śmiałość, i z wielkim sukcesem, przekraczanie granic własnej, wyraźnie określonej dyscypliny naukowej.

Niech mi będzie wolno – korzystając z tej niecodziennej okazji – wpleść nutę osobistą. Powierzenie mi przez Senat naszego Uniwersytetu obowiązków promotorskich w tym przewodzie doktorskim odebrałem jako wielkie wyróżnienie. Oto bowiem mogę brać czynny udział w bodajże najbardziej „uniwersyteckiej” uroczystości – gdy cała społeczność akademicka, poprzez wyróżnienie najwyższą swoją godnością honorową, sławi wybitnego uczonego i wychowawcę psychologów – badaczy i praktyków.

Dla mnie, psychologa, jest to szczególne wydarzenie. Pan Profesor Jan Strelau jest bowiem nie tylko wybitnym uczonym, z którego książek i artykułów uczyłem się warsztatu badawczego i sztuki pisania prac naukowych, ale jest przede wszystkim człowiekiem, którego wiele – także młodych – osób darzy zaufaniem i podziwem. W owym przenikaniu się ról – nauczycielskiej, mistrzowskiej, koleżeńskiej i przyjacielskiej – także wyraża się tradycja europejskiego uniwersytetu.

Wystąpienie Prof. dr. hab. Jana Strelaua
w czasie uroczystości nadania mu
przez Senat Uniwersytetu Adama Mickiewicza
tytułu doktora honoris causa, 24 listopada 2006 r.

Kilka refleksji na temat różnic indywidualnych – z perspektywy psychologa

Jan Strelau

Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Warszawa

SOME CONSIDERATIONS TO INDIVIDUAL DIFFERENCES – FROM A PSYCHOLOGIST' PERSPECTIVE

In distinction to representatives of exact sciences the subject being studied by psychologists is unique – there do not exist on our globe two individuals (except monozygotic twins –with some reservation, however) who are genetically the same. Researchers of individual differences (ID) concentrate in their studies on such psychological characteristics which are common for given species (mostly for man) and play important adaptive functions, but on the other hand show variability, it is individual differences within the same species. One of the most crucial issues bothering researchers in this field of study since Galton over a century ago formulated the famous question “Nature or Nurture?” is the origin of individual differences. Among other things studies conducted during the last decades have shown that genes contribute about 50% to the variance (ID) of intelligence and between 30% and 60% to personality traits, including temperament. Sources of some misunderstandings regarding the heritability of individual differences in these characteristics, especially in intelligence have been discussed.

Od czasów Kazimierza Twardowskiego, profesora Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie, jednego z twórców psychologii naukowej w Polsce, którego Uniwersytet im. Adama Mickiewicza obdarzył w 1930 roku, podobnie jak mnie dzisiaj, tym najwyższym tytułem akademickim, w psychologii wiele się zmieniło być może poza jednym wyjątkiem. Propagowana przez Twardowskiego (1910/1965), założyciela lwowskiej szkoły filozoficzno-psychologicznej, metoda eksperymentu jako podstawowe narzędzie badawcze psychologii naukowej po dzień dzisiejszy

króluje wśród wielu innych metod stosowanych w szerokim i ciągle zmieniającym się obszarze badań psychologicznych. Może metafora, którą zacytuje za Arturem Reberą, autorem popularnego słownika psychologicznego, nie jest zbyt pochlebna dla samej psychologii, tym nie mniej odzwierciedla ona dynamiczny rozwój tej dziedziny nauki.

Dyscyplina naukowa zwana psychologią [...] jest jak ameba, raczej nieukształtowana, ale w dużym stopniu dająca się wyodrębnić jako

samodzielny byt o właściwym sobie sposobie działania, dzięki wysuwaniu „nibynózek” w kierunku nowych technik, nowych obszarów problemowych, modeli teoretycznych, czy nawet innych samodzielnych dziedzin nauki – wchłania je i powoli, czasem niezadarnie przybierając inny kształt (Reber, 2000, s. 588).

Najogólniej można powiedzieć, że obiektem badania psychologa dążącego do poznania natury ludzkiej jest zachowanie człowieka, jego umysł, a także reakcje psychiczne występujące w różnych sytuacjach bardziej lub mniej poddających się kontroli. W moim wystąpieniu proponuję spojrzeć na ten obiekt badania z punktu widzenia psychologii różnic indywidualnych.

W odróżnieniu od przedstawicieli nauk ścisłych podmiot poddawany badaniu jest niepowtarzalny bowiem praktycznie biorąc na świecie – poza bliźniętami monozygotycznymi (MZ) – nie ma dwóch osób, które pod względem wyposażenia genetycznego byłyby identyczne. Każdy z nas posiada specyficzny dla siebie genotyp. Od szeregu lat podważa się nawet fakt genetycznej identyczności bliźniąt MZ, bowiem w wyniku tzw. **efektu epigenetycznego** następuje hamowanie transkrypcji samego DNA, co skutkuje trwałym wyłączeniem ekspresji genu – nie powoduje to co prawda zmiany sekwencji genów ale wpływa na ich aktywność (zob. Singh, Murphy i O'Reily, 2002).

Za Johnem Tooby i Ledą Cosmides (1990) możemy powiedzieć, że z jednej strony uniwersalność natury ludzkiej uwarunkowana specyficznym dla człowieka wyposażeniem genetycznym, które wyraża się w tym, że każdy normalny człowiek posiada tę samą, typową dla swojego gatunku liczbę chromosomów, zapewnia charakterystyczną dla gatunku ludzkiego adaptację psychologiczną, z drugiej zaś strony genetycznie zdeterminowana niepowtarzalność jednostki jest zarazem kluczem do zrozumienia indywidualnie specyficznych form tej adaptacji.

Należy stwierdzić, że różnice indywidualne (RI) polegające na tym, że jednostki (ludzie i zwierzęta) należące do tej samej populacji różnią się między sobą pod względem porównywanych charakterystyk fizycznych i psychicznych są zjawiskiem powszechnym. Jak wiemy, Darwin w swoim dziele *O powstawaniu gatunków* (1859/1955) wykazał, że różnice indywidualne w obrębie gatunku stanowią jedno z głównych źródeł selekcji naturalnej i adaptacji do środowiska. Zarazem podkreślał on rolę dziedziczności w powstawaniu tych różnic.

Traktowanie człowieka jako jednostki konkretnej i niepowtarzalnej – co stało się punktem wyjścia tzw. **podejścia idiograficznego** (Windelband, 1893) szczególnie w psychologii osobowości, nie pozwala na ustalanie praw ogólnych, stąd też badacze psychologii, począwszy od czasów Wilhelma Wundta (1887), twórcy psychologii eksperymentalnej, koncentrują się na poznawaniu zjawisk psychicznych i mechanizmów leżących u ich podstaw typowych dla człowieka jako przedstawiciela gatunku lub też na takich zachowaniach i reakcjach, które są wspólne dla człowieka i przedstawicieli innych ssaków. Tak dla przykładu ustalono wiele praw uczenia się i odkryto mechanizmy fizjologiczne pamięci na podstawie badań prowadzonych głównie na szczurach i myszach. Uzyskiwane w laboratoriach odchylenia od ustalonych praw czy reguł traktowano, szczególnie w pierwszej fazie badań eksperymentalnych, jako błąd pomiaru, a więc ignorując niejako różnice między jednostkami.

Psychologowie różnic indywidualnych koncentrują się w swoich badaniach na takich charakterystykach psychologicznych, które z jednej strony są wspólne dla gatunku ludzkiego i odgrywają ważne funkcje adaptacyjne, z drugiej zaś strony wykazują dużą zmienność (wariancję, inaczej – różnice indywidualne) w obrębie gatunku (Strelau, 2002). Tak dla przykładu lęk jest cechą ogólną występującą u człowieka jako przedstawiciela gatunku (a także u zwierząt), a zarazem wiemy, że ludzie różnią się drastycznie między sobą pod względem tej cechy, tzn. tendencji do występowania stanu lęku i że ten fakt ma duże znaczenie dla funkcjonowania człowieka na co dzień. Znając charakterystyczny dla danej jednostki poziom lęku, potrafimy z dużym prawdopodobieństwem przewidywać jej zachowanie w różnych sytuacjach (zob. np. Veggeberg, 1996). Podobnie każdy normalny człowiek posiada inteligencję zdefiniowaną jako zdolność rozumowania i wnioskowania, jednak pod względem poziomu inteligencji różnimy się istotnie między sobą i, jak wykazano w wielu badaniach, z tych różnic wynikają daleko idące konsekwencje adaptacyjne (zob. Deary, 2000; Gottfredson, 1997).

Mimo nazwy „różnice indywidualne” przedstawiciele tego kierunku badań, także dążą do ustalenia ogólnych praw rządzących rozwojem i funkcjonowaniem osobowości, poszukują jej uniwersalnej struktury, w tym temperamentu, a także zdolności opisywanych głównie w kategoriach cech (czego przykładem są badania nad inteligencją, której miarą jest iloraz inteligencji – IQ).

Jednym z podstawowych problemów nurtujących badaczy różnic indywidualnych to pytanie o genezę tych różnic. Odpowiedź na nie pociąga za sobą nie tylko konsekwencje poznawcze ale także społeczne. To kuzyn Darwina, Francis Galton (1892), prowadząc w drugiej połowie 19. wieku badania genealogiczne nad dziedzicznością geniuszu po raz pierwszy sformułował pytanie „dziedziczność czy środowisko? (*nature or nurture?*) ze wskazaniem na dziedziczność jako tego czynnika, który odgrywa decydującą rolę w powstawaniu wybitnych zdolności.

Badania nad rolą obu tych czynników – dziedziczności i środowiska – w kształtowaniu różnic indywidualnych w inteligencji (przede wszystkim) jak i w cechach osobowości psychologowie prowadzą intensywnie począwszy od drugiej połowy 20 wieku, posługując się paradygmatami genetyki zachowania (zob. Plomin, DeFries, Mc Cleary i McGuffin, 2001). Badania te opierają się na kilku założeniach, z których dwa, o których tutaj wspomnę wydają się najważniejsze.

- Jeżeli RI w zachowaniu zależą od czynnika genetycznego, to u ich podstaw leży zespół genów a więc chodzi tu o determinację **poligenową**, w odróżnieniu od szeregu zaburzeń uwarunkowanych pojedynczym genem (*one gene one disorder*), jak dla przykładu choroba Huntingtona czy fenyloketonuria – stąd genetyka zachowania jest genetyką ilościową, oparta na statystyce.
- Jeżeli RI w zakresie określonych zachowań czy cech są w jakimś stopniu uwarunkowane genetycznie, to istnieje liniowy związek między stopniem pokrewieństwa genetycznego porównywanych osób a zbieżnością w ich charakterystykach zachowania – stąd o wkładzie czynnika genetycznego w RI w zachowaniu wnioskuje się porównując pary osób o różnym stopniu pokrewieństwa – od bliźniąt MZ do osób nie spokrewnionych ze sobą. W Polsce zainicjowane przez nas badania (zob. Oniszczenko, 2005; Strelau, 2006) prowadzone są głównie metodą porównywania par bliźniąt MZ i DZ wychowywanych razem oraz metodą studiów rodzinnych (porównywanie: rodzic – dziecko).

O wkładzie czynnika genetycznego a pośrednio także środowiska w mierzone różnice indywidualne informuje tzw. **wskaźnik odziedziczalności** (*heritability index*), definiowany jako ta część wariacji całkowitej (tj. fenotypowej), którą należy

przypisać wariacji genotypu (zob. Plomin i in., 2001; Oniszczenko, 2006). Jego wielkość ilustrującą wkład czynnika genetycznego do różnic indywidualnych mierzonych charakterystyk w relacji do wkładu środowiska przedstawia się z reguły w procentach lub w proporcji zakładając, że suma wielkości obu tych czynników wynosi w pierwszym przypadku 100%, a w drugim równa się jedności. Wskaźnik odziedziczalności pozwala na wnioskowanie o wkładzie czynnika genetycznego w mierzone różnice indywidualne wyłącznie w odniesieniu do populacji, na podstawie której, jak już wspomniałem, został obliczony i nie może być stosowany w odniesieniu do konkretnej jednostki. Wynika to z istoty genetyki ilościowej, do której należy genetyka zachowania.

Kontynuowane od ponad pół wieku badania, choć rozbieżne w swoich wynikach, pozwalają w oparciu o meta-analizę uzyskanych danych empirycznych stwierdzić, że w przypadku inteligencji za różnice indywidualne w IQ w połowie (w 50%) odpowiada czynnik genetyczny a w połowie (w 50%) środowisko (zob. Plomin i in., 2001). W przypadku cech osobowości, w tym temperamentu, wkład czynnika genetycznego – w zależności od specyfiki mierzonych cech – waha się w granicach od 30% do 60%. (zob. Strelau, 2006)

Wyniki dotyczące wkładu czynnika genetycznego do RI mierzonych zachowań czy cech są źródłem wielu nieporozumień – zarówno w gronie samych psychologów jak i osób, które interesują się pytaniem, co powoduje, że różnimy się między sobą pod względem poziomu inteligencji czy też cech osobowości. Na niektóre z nich chciałbym zwrócić uwagę.

Po pierwsze, przedmiotem badań genetyki zachowania, w oparciu o które wnioskujemy jaki jest wkład czynnika genetycznego do interesujących nas RI, nie są geny jako takie. O wpływie genów na zachowanie wnioskuje się pośrednio wykorzystując – jak już nadmieniałem – fakt, że osoby o różnym stopniu pokrewieństwa genetycznego wykazują odpowiednio do tego stopnia poziom zbieżności w mierzonych charakterystykach fizycznych i psychicznych. Od ponad dekady prowadzone są również badania nad genetycznymi podstawami charakterystyk psychologicznych oparte na biologii molekularnej (zob. Benjamin, Ebstein i Belmaker, 2002; Plomin i Caspi, 1998; Plomin i in. 1995), które – najogólniej biorąc – polegają na badaniu powiązań allelicznych między polimorfizmami wytypowanych genów a aktywnością mechanizmów neurobiochemicznych (z reguły dotyczy to neuroprzekaźników)

postulowanych jako podłoże biologiczne odpowiednich cech czy zachowań. Prezentacja tych badań, także prowadzonych u nas (Oniszczenko, 2005), wymagałaby odrębnego wykładu.

Po drugie, należy stwierdzić, że nie dziedziczymy inteligencji, ani innych cech osobowości, takich jak lęk, ekstrawersja czy reaktywność emocjonalna, ani też żadnych zjawisk psychicznych, bowiem są one niematerialne i jako takie nie mogą być zlokalizowane w genach (Strelau, 2001). Genetyczna transmisja dotyczy mechanizmów neurofizjologicznych i biochemicznych leżących u podstaw zjawisk psychicznych, które to mechanizmy uprawdopodobniają, że interesujące nas cechy lub zachowania pojawią się w rozwoju osobniczym jednostki w większym lub mniejszym nasileniu.

Po trzecie, fakt, że RI w zakresie mierzonych zachowań czy cech są w dużym stopniu genetycznie zdeterminowane nie znaczy, iż nie podlegają one zmianie. Pogląd o niezmienności tego, co dziedziczne jest niestety nadal dość powszechny. Najczęściej głoszony on jest w odniesieniu do inteligencji, która, stanowiąc jedną z cenniejszych wartości człowieka, ma istotny wpływ na jego sukces życiowy szczególnie w warunkach szkolnych i w karierze zawodowej (Gottfredson, 1997). Wspomniana zmiana w zakresie zachowań i cech wynika m. in. stąd, że ekspresja genów uwarunkowana jest interakcją z szeroko pojętym środowiskiem. Środowisko nie sprzyjające tej ekspresji powoduje, że genetycznie zdeterminowane możliwości – w tym przypadku dotyczy to inteligencji – nie ujawnią się i odwrotnie. Środowisko bogate w stymulację intelektualną sprzyja ekspresji genów a więc uprawdopodobnia, że te możliwości się ujawnią (Plomin i in., 2001). Ponadto, w neuronauce (*neuroscience*) rozpowszechniło się pojęcie **plastyczności neuronalnej**, przez którą należy rozumieć wrodzoną zdolność struktur nerwowych do zmiany pod wpływem wydarzeń zewnętrznych i własnej aktywności (Bavelier i Neville, 2002; Huttenlocher, 2002), co w konsekwencji prowadzi także do zmian w cechach osobowości i funkcjonowaniu poznawczym.

Po czwarte wreszcie, wysoki wskaźnik odziedziczalności informuje o tym, że mamy do czynienia z mało zróżnicowanym środowiskiem, które w znikomym stopniu wpływa na RI w zachowaniu (Bouchard, Lykken, McGue, Segal i Tellegen, 1990). Jeżeli to homogeniczne środowisko sprzyja rozwojowi genetycznie zdeterminowanych możliwości w określonej sferze zachowań to zwiększa ono w tym zakresie szanse rozwoju. Homogeniczne środowisko niesprzyjające (np. brak stymulacji intelektualnej, niski status ekonomiczno-społeczny), choć

także powoduje, że mamy do czynienia z wysokim wskaźnikiem odziedziczalności, w gruncie rzeczy nie pozwala na realizację genetycznie zdeterminowanych możliwości. Z kolei niski wskaźnik odziedziczalności sugeruje, że na RI w zakresie mierzonych cech wpływ ma przede wszystkim fakt, iż dla różnych osób dostępne są różne środowiska (np. różnice w jakości i poziomie nauczania, odmienny dostęp do dóbr kulturowych, niejednakowy status ekonomiczno-społeczny rodzin). To zróżnicowane środowisko jednym daje optymalne szanse genetycznie zdeterminowanych możliwości rozwoju, innym zaś szanse te ogranicza, co w konsekwencji stać się może źródłem nierówności społecznej.

W tym kontekście należy stwierdzić, że prowadzona przez władze edukacyjne polityka wyrównywania szans polegająca na dostarczeniu młodzieży zaniedbanej zwiększonej stymulacji intelektualnej nie zmniejsza – wbrew oczekiwaniu – różnic indywidualnych między uczniami, lecz ujawnia różnice w genetycznie zdeterminowanych możliwościach. W tym sensie polityka ta wychodzi naprzeciw zasadzie równości społecznej, która m.in. głosi, że każdemu człowiekowi należy zapewnić równe szanse rozwoju jego własnych możliwości.

Kończąc muszę podkreślić, że zachowanie człowieka, w którym przejawiają się charakterystyczne dla niego cechy osobowości i możliwości intelektualne jest wyznaczone wieloma czynnikami, tworzącymi **sytuację**, w której człowiek się znajduje. Roli sytuacji w zachowaniu dużą wagę przypisywał mój Mistrz – Profesor Tadeusz Tomaszewski (1975). Składają się na nią między innymi aktualnie działające bodźce i wymagania, to, w jaki sposób człowiek tę sytuację spostrzega, jego stan psychiczny i fizyczny w momencie zaistniałej sytuacji, doświadczenie związane z zachowaniem w podobnych sytuacjach, cechy psychiczne (osobowościowe i intelektualne – na których skoncentrowałem się w moim wystąpieniu), jak również ukształtowany w ontogenezie system wartości i postaw. Trudno jest przewidzieć – a w stosunku do psychologa często formułuje się tego typu oczekiwania – jak zachowa się człowiek w konkretnej sytuacji, bowiem jest ono wynikiem interakcji wszystkich tych czynników, bądź też – w zależności od specyfiki tej sytuacji – tylko niektórych z nich. To też jedynie z większym lub mniejszym stopniem prawdopodobieństwa, opartym na wynikach badań prowadzonych w psychologii od ponad 100 lat, możemy przewidzieć, które to właśnie czynniki i występująca między nimi interakcja w danym momencie i danej sytuacji odegrają rolę dominującą.

LITERATURA

- Bavelier, D., Neville, H.J. (2002). Cross-modal plasticity: Where and how? *Nature Reviews: Neuroscience*, 3, 443–452.
- Benjamin, J., Ebstein, R.P., Belmaker, R.H. (red.). (2002). *Molecular genetics and the human personality*. Washington, DC: American Psychiatric Publishing Inc.
- Bouchard, Jr., T.J., Lykken, D.T., McGue, M., Segal, N.L., Tellegen, A. (1990). Sources of human psychological differences: The Minnesota Study of Twins Reared Apart. *Science*, 250, 223–228.
- Darwin, K. (1859/1955). *O powstawaniu gatunku drogą doboru naturalnego, czyli o utrzymywaniu się doskonalszych ras w walce o byt*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.
- Deary, I.J. (2000). *Looking down on human intelligence: From psychometrics to the brain*. Oxford: Oxford University Press.
- Galton, F. (1892). *Hereditary genius*. London: Macmillan.
- Gottfredson, L.S. (1997). Why g matters: The complexity of everyday life. *Intelligence*, 24, 79–132.
- Huttenlocher, P.R. (2002). *Neural plasticity: The effects of experience on the development of the cerebral cortex*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Oniszczenko, W. (2005). *Genetyczne podstawy ludzkich zachowań. Przegląd badań w populacji polskiej*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Plomin, R., Caspi, A. (1998). DNA and personality. *European Journal of Personality*, 12, 387–407.
- Plomin, R., DeFries, J.C., McClearn, G.E., McGuffin, P. (2001). *Genetyka zachowania*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Plomin, R., McClearn, G.E., Smith, D., Skuder, P., Vignetti, S. i inni (1995). Allelic associations between 100 DNA markers and high versus low IQ. *Intelligence*, 21, 31–48.
- Reber, A.S. (2000). *Słownik psychologiczny*. Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Strelau, J. (2002). *Psychologia różnic indywidualnych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR.
- Strelau, J. (2006). *Temperament jako regulator zachowania. Z perspektywy półwiecza badań*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Tomaszewski, T. (1975). Człowiek w sytuacji. W: T. Tomaszewski (red.), *Psychologia* (s. 13–36). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Tooby, J., Cosmides, L. (1990). On the universality of human nature and the uniqueness of the individual: The role of genetics and adaptation. *Journal of Personality*, 58, 17–67.
- Twardowski, K. (1910/1965). O metodzie psychologii. Przyczynek do metodologii porównawczej badań naukowych. W: K. Twardowski (red.), *Wybrane pisma filozoficzne* (s. 205–216). Warszawa Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Veggeberg, K.S. (1996). *Leczenie umysłu*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Windelband, W. (1894). *Geschichte und Naturwissenschaft*. Strassburg: Heitz.
- Wundt, W. (1887). *Grundzüge der physiologischen Psychologie* (t. 2, wyd. 3). Leipzig: Verlag von Wilhelm Engelmann.